

**MINTAQADA IJTIMOY-DEMOGRAFIK SIYOSATNI SHAKLLANTIRISH
HAMDA AMALGA OSHIRISHNING MOHIYATI VA ROLI**

Mirzadjanov Azim Xakimdjanoich

*Mexnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi Yoshlar masalalari va ma'naviy-
ma'rifiy ishlar bo'yicha prorektori, Oliy ta'lim tizimi kadrlarini qayta tayyorlash va
malakasini oshirish instituti mustaqil izlanuvchisi*

Annatatsiya: Maqolada davlatlarning ijtimoiy-demografiya strategik maqsadlarini amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi xavfli omillar, demografik siyosat yordamida butun demografik vaziyatni barqarorlashtirish dolzarb vazifa tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy-demografiya, statistika, strategiya, ta'lim tizimi, aholi soni, aholi zichligi, tug'ilish darajasi, migratsiya.

Аннотация: В статье анализируется актуальная задача стабилизации всей демографической ситуации с помощью опасных факторов демографической политики, препятствующих реализации социально-демографических стратегических целей государств.

Ключевые слова: Социально-демография, статистика, стратегия, система образования, население, плотность населения, рождаемость, миграция.

Annatasia: the article analyzes the urgent task of stabilizing the entire demographic situation with the help of dangerous factors, demographic policies that prevent the implementation of the socio-demographics strategic goals of states.

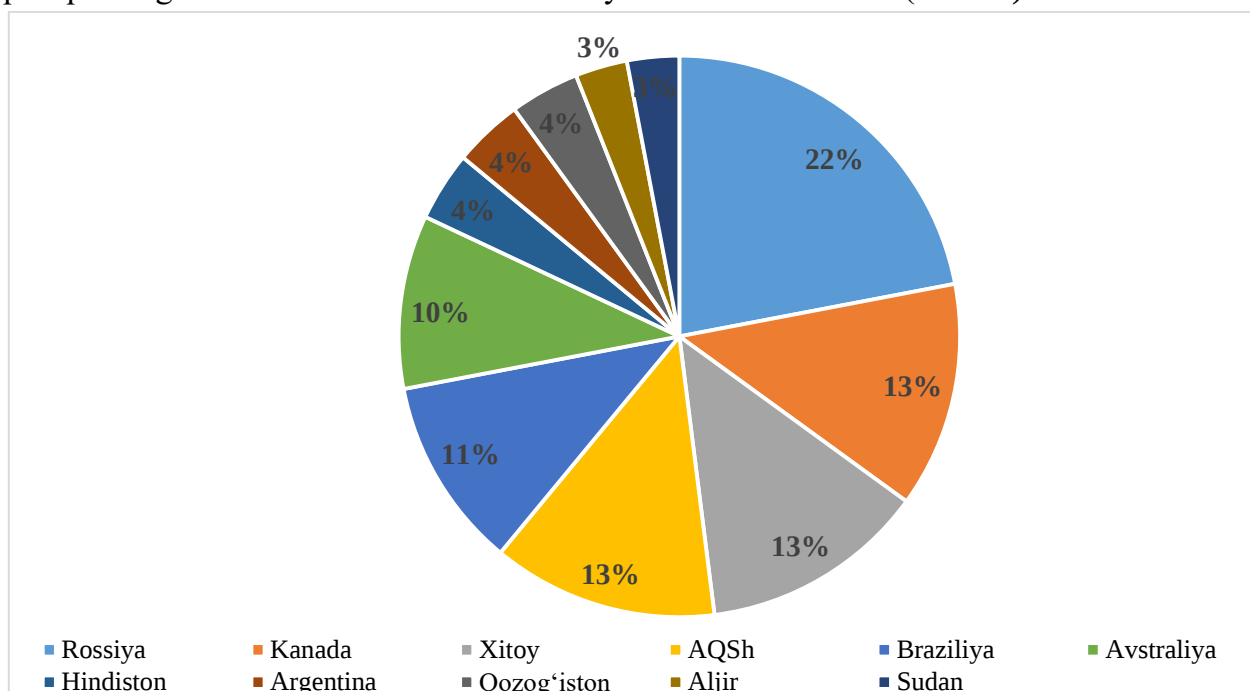
Keywords: socio-demography, statistics, strategy, education system, population, population density, birth rate, migration.

Har bir davlatning eng muhim elementi bu uning aholisidir. U o'z mamlakatini rivojlantirishning maqsad va vazifalarini belgilaydi. Mamlakatning xalqaro maydondagi muvaffaqiyati nafaqat uni boshqaradigan odamlarga bog'liq, shuningdek, demografik rivojlanish tendensiyalari iqtisodiy salohiyat, raqobatbardoshlik va siyosiy barqarorligini belgilaydi.

So'nggi yillarda dunyoda ko'plab inqirozli hodisalar o'zini namoyon qildi va demografik rivojlanish fonida ko'plab yangi muammolarni keltirib chiqardi. Bugungi kunda mavjud bo'lgan ijtimoiy-demografik muammolar butun dunyo hamjamiyatini tashvishga solmoqda. Yer sharining bor-yo'g'i 29,2 foizi quruqlik. Ana shu quruqlikning yarmini o'nta davlat egallaydi. Ulardan ikkitasi – Xitoy va Hindistonda sayyora aholisining 35 foizi yashaydi.

Hozir Yer sayyorasida xalqaro tashkilotlar va boshqa davlatlar tomonidan alohida mustaqil davlat deb tan olingan 200 ga yaqin davlat bor. Ularning hududlari juda notekis joylashgan. Biri sayyoraning katta bir qismini egallagan bo'lsa, yana biri bir shaharning bir kvartalini egallagan xolos.

Hududiy jihatdan, dunyoning eng yirik davlati Rossiya, uning hududi Yer yuzidagi quruqlikning 22 foizini tashkil etadi. Yon qo‘shnimiz Qozog‘iston hududi Yer yuzidagi quruqlikning 4 foizini tashkil etadi va u dunyoda 9 o‘rinda turadi (1-rasm).

1-rasm. Dunyoning yirik hududlarini egallagan davlatlari

O‘zbekiston Respublikasi o‘z hududining kattaligi bo‘yicha dunyoda 56-o‘rinda turadi. O‘zbekiston Markaziy Osiyoning janubiy-g‘arbiy qismida joylashgan. O‘zbekiston Respublikasi Amudaryo va Sirdaryo oralig‘ida joylashgan bo‘lib, umumiy maydoni 448,9 ming km².ni tashkil etadi. Respublika hududi sharqdan g‘arbgacha 1 425 km ni, shimoldan janubgacha esa 930 km ni tashkil etadi.

Respublika shimolda va shimoliy-sharqda Qozog‘iston, sharqda va janubiy-sharqda Qirg‘iziston va Tojikiston, g‘arbda Turkmaniston, janubda esa Afg‘oniston bilan chegaradoshdir. Davlat chegarasining Afg‘oniston bilan uzunligi – 143 km., Qozog‘iston – 2.356,31 km., Qirg‘iziston – 1.476,12 km., Tojikiston – 1.283,2 km. va Turkmaniston bilan – 1.831,49 km.

Biroq, bu davlatlarda hududiy maydoni kabi, demografik o‘zgarishlar ham bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Bugun dunyoning aksariyat rivojlangan davlatlarida demografik muammolar kuzatilmoqda. Aholi soni kamayib, hatto boshqa davlatlardan ko‘chib keluvchilar ham bu bo‘shliqni to‘ldira olmayapti. Xo‘sh, Markaziy Osiyo davlatlarida demografik vaziyat qanday?

Markaziy Osiyodagi beshta respublikaning demografik ko‘rsatkichlariga qaralsa xilma-xillikni ko‘rish mumkin.

Jumladan, O‘zbekiston va Tojikistonda aholi soni tez suratlarda ko‘paygan. Qirg‘izistonda o‘rtacha, Qozog‘istonda esa ko‘rsatkichlar ancha past bo‘lgan.

Hatto, 1990-yillar o‘rtalarida mamlakat aholisi 2 mln atrofida kamayib ketgan. 2015 yildan so‘ng tug‘ilish ko‘payib, aholi soni ham shunga hamohang o‘sa boshladi.

Turkmaniston esa bu haqdagi ma‘lumotlarni uzoq yillardan buyon oshkor qilmaydi. Umumiy hisobda Markaziy Osiyo aholisi 80 milliondan oshadi.

O‘zbekiston aholi soni bo‘yicha dunyo davlatlari orasida 43-o‘rinni egallaydi va Markaziy Osiyodagi aholisi eng ko‘p mamlakat hisoblanadi. Respublikada aholi ancha zich yashaydi va 2024 yil 1 aprel holatiga ko‘ra, 1 kv. kilometrda o‘rtacha 82,3 kishi to‘g‘ri kelmoqda.

Shuningdek, O‘zbekiston hozirda tug‘ilish darajasi bo‘yicha MDH davlatlari orasida Tojikiston bilan birga yuqori o‘rinlarni egallaydi. 2022 va 2023 yillarda mos ravishda 1 mln.ga yaqin chaqoloqlar tug‘ilgan, 2030-yilga borib mamlakatimizda aholining soni 43 mln.dan oshishi, shundan 16 mln.ga yaqini yoshlar tashkil qilishi prognoz qilinmoqda, amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning sifati aholi takror ishlab chiqarishning ijobiy dinamikasida namoyon bo‘ladi.

Bugungi kunda demografik vaziyatni yaxshilash choralari ko‘rish zarur, 1989 yilda aholini ro‘yxatga olish o‘tkazilgan va unda respublika aholisining soni 19,7 million kishini tashkil etgan. 1990 yilda respublika aholisi 20,2 mln nafar bo‘lgan. 2000 yilda 24,5 mln, 2010 yilda 28 mln, 2020 yilda 33,9 mln nafarga ko‘paygan. Statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2024 yilning 1 aprel holatiga respublika aholisi 37,6 mln nafarni tashkil etmoqda. Shundan: ayollar soni – 18,7 mln kishi, erkaklar soni – 18,9 mln kishi, shaharda yashovchilar – 19,2 mln kishi, qishloqda yashovchilar – 18,4 mln kishi, ko‘chib kelgan – 561 kishi, ko‘chib ketgan – 2586 kishi.

Respublikamizning doimiy aholi soni o‘tgan yilning mos davri bilan solishtirilganda 2,1 %ga oshgan. Mamlakatimiz aholisi 2024 yil boshidan buyon 163,5 ming kishiga ko‘paygan bo‘lsa, 2024 yilning har bir oyida o‘rtacha 54,5 ming kishiga oshgan. 2024 yilning har bir kunida esa doimiy aholi soni o‘rtacha 1,8 ming kishiga ko‘paymoqda.

Aholining 57 foizi mehnatga layoqatli yoshdagilar, 32 foizi mehnatga layoqatli yoshdan kichiklar, 11 foizi keksalar hisoblanadi. O‘zbekiston aholisining iqtisodiy faol soni 14,641 mln. kishi, o‘rtacha yoshi 29 yosh hisoblanadi. 2024 yil 1 yanvar holatiga yurtimizda 14–30 yoshdagi jami doimiy aholi soni 9,6 mln nafarni tashkil etgan.

Hozirgi vaqtda o‘rtacha umr ko‘rish 74,3 yoshni tashkil etadi, shundan ayollarda 76,6 yosh, erkaklarda 72,1 yosh. Mustaqillik yillarida bu ko‘rsatkich 7,9 yilga o‘sgan.

Yon qo‘shnilarimizda mustaqillikdan keyin demografik vaziyat biroz boshqacha bo‘lgan. Xususan, Qozog‘iston aholisi 1987 yilda 16 milliondan oshgan bo‘lsa, 1991 yilda 16,8 million kishini tashkil etdi.

1994 yilgacha aholi ko‘paymadi va shu holida turdi. Ya’ni mamlakatdan ko‘p sonli ruslar, nemislar, chechenlar va boshqa millatlar ko‘chib ketgan bo‘lsa, ularning o‘rniga Rossiya, Mongoliya, Xitoy, Qirg‘iziston, O‘zbekiston va Turkmanistondan ko‘plab qozoqlar ko‘chib kirishdi. Shu tariqa aholi soni o‘smagan bo‘lsa ham muvozanat saqlandi.

Biroq 1995 yildan boshlab negadir aholi soni keskin kamaya boshladi va 1999 yilga borib 14 mln nafarga tushib qoldi. 5 yil aholi umuman ko‘paymadi. 2004 yildan boshlab odamlar soni juda past ko‘rsatkich bilan o‘sa boshladi va faqat 2010 yilga kelib 1987 yildagi natija, 16 millionlik marra qayta zabt etildi.

Shundan so‘ng, mamlakat aholisi kichik farq bilan bo‘lsada o‘sib kelayapti. Jumladan, 2013 yilda aholi soni 17 mln, 2017 yilda 18 mln, 2021 yilda 19 mln nafardan oshdi.

2023 yil 16 noyabr kuni esa mamlakat prezidenti Qosim-Jo‘mart To‘qaeв Qozog‘iston aholisi soni 20 mln nafarga yetganini ijtimoiy tarmoqlardagi sahifalari orqali e‘lon qildi.

«Xalqimizning soni 20 millionga yetdi. Barchangizni ushbu muhim voqea bilan tabriklayman. Baxtli oila – millat farovonligi va mamlakat taraqqiyotining garovidir. Davlat oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish bo‘yicha olib borilayotgan ishlarni davom ettiradi», deyiladi To‘qaeв e‘lon qilgan xabarda.

Bu ko‘rsatkich bilan Qozog‘iston dunyo davlatlari orasida 62-o‘rinni egallaydi.

O‘zbekistondan farqli ravishda mustaqillik yillarida Qozog‘istonda uch marta aholini ro‘yxatga olish ishlari o‘tkazilgan. Dastlabkisi 1999 yilda, ikkinchi marta 2009 yilda, so‘nggisi 2021 yilda o‘tkazilgan.

Bugun Qozog‘iston aholisining 10 mln. nafardan oshiqrog‘ini ayollar, qariyb 10 mln. nafarini erkaklar tashkil etadi. Ayollar erkaklardan qariyb 400 ming nafarga ko‘p.

Qozog‘istonda aholining o‘rtacha umr ko‘rish yoshi 74,4 yoshni, bunda o‘rtacha yosh erkaklarda 70,2, ayollarda 78,4 ni tashkil etadi.

Qozog‘iston hududi juda katta. Shu sababli bu yerda aholi zichligi uncha yuqori emas. Mamlakat bo‘ylab o‘rtacha 1 kilometr kvadratga 7,3 nafar odam to‘g‘ri keladi.

O‘zbekiston Respublikasida ijobiy demografiya kuzatilayotgan bo‘lsada, mamlakatimizda bu muammo ta‘lim tizimi ya‘ni: davlat va nodavlat ta‘lim muassasalari, maktabgacha ta‘lim, umumiy o‘rta ta‘lim, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi, oliy ta‘lim, oliy o‘quv yurtidan keyingi ta‘lim, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta‘lim, ilmiy-pedagogik muassasalar, ta‘lim sohasidagi davlat boshqaruv organlari, shuningdek ularga qarashli korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, sog‘likni saqlash tizimi ko‘rsatkichlarida alohida ifodalanadi.

Bugungi globallashuv, iqtisodiy va siyosiy inqiroz sharoitida, demografik siyosat yordamida butun demografik vaziyatni barqarorlashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Ayni damda mamlakatlar ijtimoiy-demografik siyosatni shakllantirish va amalga oshirish mexanizmlari samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlarini ishlab chiqishlari zarur.

Ushbu ijtimoiy-demografik siyosat yo‘nalishlarini belgilashda quyidagi vazifalarni bajarish va izchil hal qilish kerak:

Markaziy Osiyo davlatlarining ijtimoiy-demografik siyosatini shakllantirish va amalga oshirishning nazariy asoslarini o‘rganish

ijtimoiy-demografik siyosatni shakllantirish va amalga oshirish bo‘yicha Yevropa ittifoqi va boshqa ilg‘or xorijiy tajribalarni o‘rganish;

Markaziy Osiyo davlatlarining ijtimoiy-demografik siyosatini shakllantirish va amalga oshirish mexanizmlarini o‘rganish;

Markaziy Osiyo respublikalaridagi ijtimoiy-demografik vaziyatni tahlil qilish;

Markaziy Osiyo mamlakatlarining demografik prognozlarini ishlab chiqish;

ijtimoiy-demografik siyosatni amalga oshirish samaradorligiga qaratilgan chora-tadbirlar kompleksini, shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlarida ijtimoiy-demografik vaziyatni yaxshilashning ustuvor yo‘nalishlarini ishlab chiqish.

Demografik jarayonlar davlatning keyingi iqtisodiy o‘rta ta’limini o‘tkazadi. Bunday sharoitda demografik siyosat yordamida butun ijtimoiy-demografik vaziyatni barqarorlashtirish zarur bo‘ladi. Ushbu muammolarni bartaraf qilish uchun eng avvalo ularning paydo bo‘lish sabablarini aniqlashimiz kerak. Buning uchun demografik siyosat javob beradi.

Demografik siyosat - bu davlat organlari va boshqa ijtimoiy institutlar aholining takror ishlab chiqarish jarayonlarini tartibga solish sohasidagi maqsadli faoliyati. U aholining ko‘payishi, aholi dinamikasi tendensiyalarining o‘zgarishi (tug‘ilish, o‘lim) va ularning o‘zgarish tezligi, oila tarkibi, ichki yoki tashqi migratsiya va hayot sifatining xususiyatlari uchun ijtimoiy maqbul rejimni shakllantirish uchun harakat qilishi kerak.

Ta’kidlash joizki, demografik siyosat barcha davlat organlarining samarali strategik rivojlanish uchun mamlakatni zarur miqdordagi rezidentlar soni bilan ta’minlash bo‘yicha keng qamrovli kompleks faoliyatidir.

Demografik siyosatning tuzilishi maqsadlar tizimini va ularga erishish vositalarini ishlab chiqish shaklida ikkita muhim va o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi. Qoida tariqasida, demografik siyosatning maqsadlari siyosiy dasturlar, siyosat rejalari va deklaratsiyalar shaklida, shuningdek siyosat choralari ishlab chiqishni belgilaydigan barcha hujjatlarda (strategik dasturlarda, huquqiy hujjatlarda, hukumatlar va boshqa ijro etuvchi organlarning operatsion faoliyati rejalari) shakllantiriladi.

Shuni ta’kidlash kerakki, demografik rivojlanish juda qattiq nazorat ostida bo‘lishi, muayyan demografik muammolarni hal qilishga qaratilgan harakatlar uchun maqsadli yondashuv zarur. Shu bilan birga, mintaqaviy iqtisodiy siyosat ijtimoiy-iqtisodiy tizimni muvozanatda saqlash kerakligidan kelib chiqishi kerak. Ijtimoiy-demografik jarayonning umumiy xarakteri tizimning barcha xususiyatlarida namoyon bo‘ladi yoki aksincha, iqtisodiyotning holati ko‘plab demografik ko‘rsatkichlarning dinamikasiga doimiy ta’sir qiladi.

Shunday qilib, hududlar o‘zlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida aloqalar turli resurslardan foydalanishga tayanishi mumkin, bu yerda fuqarolar asosiy hisoblanadi. Shu bilan birga, inson salohiyatining tuzilishi (demografik potensial) mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni boshqarish ob’ekti bo‘lib xizmat qiladi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish milliy dasturlarining muayyan vazifalarini amalga oshirish imkoniyatini beradi.

2-rasm. Demografik siyosatning tuzilishi

Demografiyaning uchta asosiy vazifasini ajratib ko‘rsatamiz:

demografik jarayonlarning borishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadigan tendensiya va omillarni o‘rganish;

demografik prognozlarni tuzish;

demografik siyosat chora-tadbirlarini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Demografik siyosatning tuzilishini ham hisobga olish kerak. U quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi: demografik rivojlanish konsepsiyasi; demografik siyosatning muayyan maqsadlari; amalga oshirish dasturlari, ya’ni demografik siyosat rejalari tizimi; joriy etilgan chora-tadbirlar samaradorligini hisoblash (2-rasm). Komponentlarning har biri ajralmas qism bo‘lib, uni tuzilmadan alohida ishlatib (foydalanib) bo‘lmaydi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, muayyan mexanizmni takomillashtirish uchun nafaqat uning ishlash xususiyatini, balki kelajakda mumkin bo‘lgan xatti-harakatlarini ham bilishimiz kerak. Bugungi kunda demografik vaziyatga bir qator tahdidlar ta’sir ko‘rsatmoqda: aholining bosqichma-bosqich o‘zgarishi, ekalogiya va sog‘liqni saqlash sohasining yomonlashuvi, fuqarolarning o‘rtacha umr ko‘rish darajasi va boshqalar. Mavjud muammolar mamlakatlar taraqqiyotiga to‘siq bo‘lishi mumkin. Shu munosabat bilan biz Markaziy Osiyo davlatlarida demografik vaziyatning rivojlanishi uchun prognoz qilishimiz zarur.

Inson tug‘ilishi va vafot etishi orqali avlodlar almashishi jarayonida axoli soni va tarkibi muntazam yangilanib turadi. Aholining takror hosil qilinishi o‘z ichiga aholi tarkibining yoshi, jinsi, ijtimoiy guruhlar, millati, oilaviy holati, ta’lim darajasi, kasbiy tarkibi bo‘yicha rivojlanishi va yangilanishini kamrab oladi. Jamiyatning tarixiy rivojlanishi ma’nosida aholining takror hosil qilinishi ijtimoiy taraqqiyot bilan birgalikda o‘zgarib boraveradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023 yildagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 29.04.2019 yildagi “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 08.10.2019 yildagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni.
4. Sh.Po‘latov. Ta’lim menejmenti, yoxud ta’lim muassasasini ilmiy-metodik boshqarish strategiyasi. O‘quv qo‘llanma. T.: “Yosh kuch”, 2019, 592 bet
5. R.X.Jo‘raev, S.T.Turg‘unov. Ta’lim menejmenti. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari direktorlari uchun qo‘llanma. T.: “Voris-Nashiriyot”-2006, 263 bet.
6. A.Radjiev, F.Karimov, A.Ibragimov. TALIS-2018 Xalqaro tadqiqotlari talablari asosida o‘tkazilgan so‘rovnoma va tadqiqot hisobotining ma’lumotlar to‘plami. 2-qism. Toshkent-2022. 119 bet.